

УДК 37.034

В.І. Тернопільська,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ ІДЕЙ А. МАКАРЕНКА

У статті розглядаються особливості реалізації ідей А. Макаренка в контексті формування особистості в колективі. Окреслено вплив взаємин у колективі на соціально-комунікативний розвиток його членів. Вказуються професійно-педагогічні вміння, необхідні педагогу для виховання колективізму, соціально-комунікативних якостей дітей.

У сучасних умовах набуває гострого актуального значення переосмислення педагогічної спадщини А. Макаренка. Нові пріоритети шкільної освіти ведуть до змін у системі виховної діяльності, в тому числі й у галузі соціального виховання учнів. Якими будуть зміни, покаже час. Однак тепер, коли виховна робота будеться по-новому, необхідно звернути особливу увагу на збереження всього найкращого у виховній практиці. Вивчаючи досвід А. Макаренка, ми вибираємо з нього повчальні уроки, все те, що може стати дієвим резервом для створення ідей, висновків, засобів принципово нової виховної системи.

Мета статті – показати особливості реалізації ідей А. Макаренка в контексті формування особистості в колективі та вплив взаємин у колективі на соціально-комунікативний розвиток його членів.

Проблема соціально-комунікативного розвитку особистості в педагогічній практиці А. Макаренка – це важлива ланка розробленої ним концепції колективного виховання, під яким він розумів складну, цілеспрямовану діяльність, що забезпечує становлення і розвиток свідомості, почуттів, волі, а також соціально-комунікативної культури дітей. Основна функція діяльності полягає в тому, що в ній набувається соціальний досвід, нагромаджується досвід ставлення вихованця до самого себе, людей, світу, формуються соціально-комунікативні вміння.

У спільній діяльності школярі для досягнення поставлених перед ними цілей змушені не лише координувати свої дії з діями інших її учасників, "спрацьовуватися" з ними, приходити на допомогу один одному, а й долати, якщо вони існують, негативні якості та риси, проявляти турботу й увагу, бути толерантним, з повагою ставитися до достоїнств партнера по спільній роботі [1: 102]. Вона також сприяє усвідомленню школярем необхідності регуляції своєї поведінки, на основі гуманного ставлення до партнерів по взаємодії, формуванню в нього вміння захищати власні інтереси та інтереси інших людей, використовуючи при цьому власні соціально-комунікативні вміння. Слід зазначити, що розвинуті соціально-комунікативні вміння дозволяють вихованцям успішно встановлювати контакти з іншими людьми, приймати обґрунтовані адекватні рішення в ситуаціях міжособистісної взаємодії, забезпечують їх успішну адаптацію в соціумі.

Соціально-комунікативну культуру ми розглядаємо, передусім, як особистісне утворення школяра, що віддзеркалюється в його переконаннях, поглядах, потребах, мотивах, почуттях, взаємовідносинах. Вона є інструментом самореалізації вихованця у взаєминах з іншими людьми.

Соціально-комунікативна культура вихованців репрезентується через оволодіння ними певним досвідом, який складається із п'яти компонентів:

1. Ціннісний досвід: інтереси, ідеали, переконання, соціальні норми. Цей досвід орієнтує зусилля юнаків і дівчат на формування соціально-комунікативної культури (в нашому випадку він є вираженням соціально-комунікативного ідеалу і зразком вихованця з високим рівнем розвитку соціально-комунікативної культури).

2. Досвід рефлексії: співвідношення знань про свої можливості, самого себе з вимогами діяльності (в нашому випадку – з вимогами соціально-комунікативної діяльності).

3. Досвід звичайної активізації: адаптація до певної ситуації, змін умов, орієнтація на визначені умови в досягненні успіху (допомагає пристосувати свої зусилля для вирішення значимих завдань).

4. Операційний досвід: соціально-комунікативні уміння, а також уміння саморегуляції (об'єднання конкретних знань, перетворення ситуації і своїх можливостей).

5. Досвід співробітництва: формується у взаєминах і спілкуванні з ровесниками, іншими людьми, сприяє об'єднанню зусиль, спільному вирішенню завдань та передбачає суб'єкт-суб'єктну взаємодію.

Працюючи із специфічним контингентом А. Макаренка довів, що значущість кожного окремого індивіда у структурі цілісної людської спільноти визначається насамперед тим, наскільки він здатний плідно долучатися до суспільного життя та як він підготовлений соціумом до цього процесу. У своїй роботі з вихованцями педагог намагався виділити те цінне, чим кожна особистість спроможна була збагатити колектив, приділяв розвитку саме цієї сторони особливо пильну увагу. Він вирішував деякі

аспекти спілкування в межах дослідження проблем формування колективу та міжособистісних взаємин.

За його переконаннями, педагогічна наука і практика має орієнтуватися на "завтрашній день" дитини, реалізація якого забезпечується через систему перспективних ліній у вихованні й розвитку окремого індивіда, людського соціуму та передбачає наявність соціально-комунікативних, трудових умінь, навичок.

Особливою була атмосфера в колективі, яким керував А. Макаренко. Педагог створив у дитячому закладі той особливий клімат, який, здавалося, сам виховував, у всякому разі, сприяв формуванню цілісних характерів, яскравих особистостей, кваліфікованих спеціалістів, вихованих людей. Слід зазначити, що саме така атмосфера сприяла соціально-комунікативному розвитку вихованців. Маючи здатність відчувати найменші порухи загального настрою дитячого колективу, він увів поняття "стиль і тон" колективу, близькі до сьогодинішнього "клімат" і "атмосфера", позначив окремі характеристики стилю й тону, знайшов конкретні шляхи вдосконалення цих тонких новоутворень і власним досвідом довів їх ефективність у вихованні соціально зрілої особистості. А. Макаренко помітив, що питання про стиль колективу варте окремих монографій, настільки воно важливе. "Питання стилю і тону завжди заперечувалося педагогічною теорією, однак це самий змістовний, самий важливий розділ колективного виховання", – писав він [2: 193]. Самі поняття "стиль" і "тон" у працях ученого однозначно не визначені, але в статтях ми знаходимо багаточисленні пояснення, які дають можливість говорити про те, що під "стилем" і "тоном" колективу автор розумів загальне спрямування, характер взаємин у колективі. Практичні буденні деталі кожного дня, практика взаємин, в які включений кожний комунар, визначались педагогом як стиль і тон колективу. Саме взаємини, їх характер описував учений як стиль і тон. Нормою вважався, наприклад, "тон гідності", "несимпатичним тоном" було скаржитися стороннім.

Педагога хвилювали, перш за все, ставлення вихованців до різних сторін оточуючої дійсності. Він вважав, що саме взаємини в колективі складають справжній об'єкт педагогічної роботи. Культуру взаємин у дитячому колективі, за вченим, визначають стиль і тон колективу, відмінними ознаками яких є:

- 1) мажор – постійна енергійність, радісний настрій, відсутність конфліктності, похмурості, невдоволення на обличчі;
- 2) відчуття власної гідності, яке має проявлятися у привітному ставленні до інших, у ввічливості, в умінні приховувати поганий настрій;
- 3) уміння відчувати тих, хто знаходиться довкола, та здатність діяти на основі цих відчуттів;
- 4) звичка гальмування: контроль емоцій, звичка поступатися товаришеві, припинити суперечку, стриманість у словах, руках, діях [3: 558].

Ознакою здорового психологічного клімату, за А. Макаренком, слугують почуття власної гідності. Ставлення особистості до себе пов'язувалося з особливим ставленням до свого колективу, який позначається як гордість.

Педагог цінував захищеність особистості в колективі. Кожна особистість повинна відчувати себе захищеною від насилля і самодурства, від знуцання в колективі, стверджував він. Учений виділяє і таку характеристику стилю, як дотримання норм поведінки, естетику колективу. Таким чином, важливими ознаками позитивного психологічного клімату і, як наслідок, успішного соціально-комунікативного розвитку вихованців, за А. Макаренком, є мажор як ставлення до життя, почуття власної гідності, гордість за свій колектив, захищеність особистості, дотримання зовнішніх норм поведінки, вміння уступити товаришу, дотримуватися культури взаємин спілкування, естетика колективу.

До розробленої програми виховання особистості він включив усебічну характеристику свідомості, поведінки, взаємин вихованців. Однак головними він вважав якості, що відображають взаємодію особистості з іншими людьми "почуття честі, обов'язку, свідомість обов'язку щодо інших людей" [4: 186].

Щоб краще осмислити сутність виховної системи А. Макаренка, варто звернутися до вчення американського психолога Лоуренса Кольберга про стадії морального розвитку особистості. Вивчення моральних суджень дітей, підлітків та дорослих дало підстави Л. Кольбергу виділити три рівні морального розвитку людей.

Перший рівень – передконвенційний, притаманний для більшості дітей віком до 9 років, деяким підліткам та багатьом кримінальним злочинцям. На цьому рівні моральні правила і вимоги є для особистості зовнішніми й вона їх виконує, щоб уникнути покарання або отримати винагороду.

Другий рівень – конвенційний – є типовим для більшості підлітків та дорослих. На цьому рівні моральні правила та суспільні очікування стають компонентами особистості людини. Вона підпорядковується соціальним правилам, щоб отримати схвалення інших людей, тому що вважає своїм "обов'язком" дотримуватися соціальних норм.

Третього рівня – постконвенційного – досягає, за свідченням Л. Кольберга, менш ніж 25 відсотків дорослих. На цьому рівні особистість розрізняє свої погляди та правила й очікування інших людей. Замість того, щоб сліпо приймати правила суспільства, вона керується у своїй поведінці універсальними моральними принципами справедливості, рівності та поваги людської гідності. Виходячи з таких принципів, людина оцінює конкретні закони суспільства як справедливі, обґрунтовані або несправедливі, необґрунтовані.

На кожному із зазначених рівнів виділяється дві стадії. Кожна стадія розвитку моральної свідомості потребує адекватних їй методів виховання. У свою чергу розвиток моральної свідомості особистості значною мірою зумовлений методикою організації виховного процесу. Якщо на особистість, яка перебуває на другій стадії морального розвитку, постійно діяти засобами впливу, що розраховані для першої стадії, то розвиток моральної свідомості гальмується.

Методика виховної роботи, розроблена А. Макаренком, розрахована для дітей із відхиленнями в поведінці, моральна свідомість яких була на найнижчому рівні (орієнтація на покарання і винагороду). Суть цієї методики полягала в тому, щоб змусити особистість підкоритися соціальним нормам, дотримуватись їх у своїй поведінці. Тому цілком виправданими були й ті методи сильного впливу, які пропонував педагог: "метод вибуху", "осуд колективу", "доведення конфлікту до його кульмінації" тощо.

Але, як це часто трапляється в таких випадках, А. Макаренко абсолютизував можливості своєї методики і почав вважати її універсальною, придатною для всіх навчальних закладів. Подібної помилки допустились і його прихильники та послідовники. Вони вимагали буквального копіювання всіх форм і методів організації дітей, які використовувалися в колонії А. Макаренка, у практиці виховної роботи загальноосвітньої школи. При цьому зовсім не враховувалося, що склад вихованців інший. Переважна більшість з них приходила до школи, перебуваючи вже на другому рівні морального розвитку. Унаслідок застосування "силових" методів моральний розвиток багатьох учнів гальмувався.

Методика виховної роботи А. Макаренка в першу чергу була спрямована на виправлення негативної поведінки вихованців, формування в них готовності підпорядковувати свою поведінку зовнішнім вимогам колективу.

Педагог велику роль відводив зовнішнім формам виховного впливу: колективу, методиці паралельної дії, педагогічній техніці, "інструментовці" конфліктних ситуацій. Він скептично ставився до "парної педагогіки", яка передбачала безпосередній виховний вплив педагога на вихованця, й однозначно віддавав перевагу "педагогіці паралельної дії", прийомам впливу на вихованця через колектив: "...я не вважаю, що потрібно виховувати окрему людину, я вважаю, що потрібно виховувати цілий колектив. Це єдиний шлях правильного виховання. Я сам став учителем з сімнадцяти років і сам довго думав, що краще за все організувати учня, виховати його, виховати другого, третього, десятого, і коли всі будуть виховані, то буде хороший колектив. А потім я прийшов до висновку, що потрібно іноді не розмовляти з окремим учнем, а сказати всім, побудувати такі форми, щоб кожен був змушений перебувати в загальному русі" [5: 267]. Більшість методичних прийомів А. Макаренка добре вкладається в основну формулу біхевіоризму: "стимул – реакція – підкріплення".

Важливим фактором, який вплинув на формування педагогічної концепції А. Макаренка були його особистісні якості. Характерологічні особливості значною мірою визначали стиль і тон взаємовідносин педагога з вихованцями, зумовлювали вибір ним тих чи інших методів педагогічного впливу, спілкування. Антон Семенович – яскраво виражений екстраверт, вольовий, рішучий, комунікативний. У своїх взаєминах з вихованцями він уособлює суворого, вимогливого батька. Така орієнтація знайшла відображення в його педагогічному кредо: "Якнайбільше вимогливості і якнайбільше поваги до вихованця". "Комунари любили мене так, як можна любити батька, – писав А. Макаренко, – і, в той же час, я добивався того, щоб ніяких ніжних слів, ніжних дотиків не було" [6: 258]. Антон Семенович ніколи не приховував свого іронічного ставлення до "моралі доброго серця" і вважав, що "менш за все потрібно бути улюбленим вихователем. Я особисто ніколи не добивався дитячої любові і вважаю, що ця любов, яка організовується педагогом задля власного задоволення, є злочином..." [5: 173].

А. Макаренко був романтиком. Але педагогічний романтизм ученого динамічний, зорієнтований більшою мірою на зовнішній ефект (красива форма, оркестрові марші, нічні чергування, рапорти тощо).

У зв'язку з цим, важливим є питання про особистість педагога як носія системи ціннісних ставлень. Успіхи дитячого колективу А. Макаренка багато в чому обумовлені тими цінностями, носієм яких був педагог. "Привнести цінність" у життя дитячого колективу може тільки той педагог, який сам сповідує найвищі цінності, створені культурою. У цьому контексті особистість А. Макаренка не може не викликати поваги і шанування.

Доречно відзначити, що спираючись на високі і благородні принципи людського виховання видатний педагог прийшов до висновку: головним у спілкуванні, взаєминах педагога і вихованців повинні бути взаємини, які ґрунтуються на повазі й вимозі вихователя до вихованців, їх співробітництві. Щодо комунікативних якостей педагога, то А. Макаренко писав: "Я певний, що добре мовлене дітям ділове міцне слово має величезне значення, і, очевидно, у нас так багато ще помилок в організаційних формах тому, що ми ще і говорити по-справжньому не вміємо. А потрібно вміти сказати так, щоб у нашому слові відчули нашу волю, культуру, нашу особистість. Цьому потрібно вчитись" [7: 368-369]. Серед основних шляхів формування педагогічної майстерності вчителя-вихователя А. Макаренко виділяв розвиток соціально-комунікативних умінь.

Учений рекомендував учителям навчитися висловлювати одну і ту ж педагогічну вимогу кількома інтонаціями в залежності від особливостей ситуацій. Лише та вимога, що ставиться адекватною інтонацією, може бути ефективною. До елементів соціально-комунікативної культури педагог відносив також розвиток зору вчителя, вміння читати по обличчю вихованців їх внутрішні стани, наміри тощо; формування вміння керувати своїм обличчям, поведінкою, жестами; формування мовної техніки; постановка голосу; акторська підготовка, вміння грати в дитячому колективі, розігрувати педагогічний гнів, йти на педагогічно доцільний ризик.

Таким чином, А. Макаренко було створено ефективну систему колективного виховання, яка передбачала формування соціально зрілої особистості з розвиненими соціально-комунікативними якостями. Ідеї вченого про колективне виховання підростаючого покоління є дуже актуальними для нашого сьогодення, і найкращий шлях загострити на них увагу – це розкрити у всій повноті той глибокий і міцний фундамент, який був закладений на цій ділянці видатним педагогом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоусова В.О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: Монографія. – К.: ІЗМН, 1997. – 192 с.
2. Макаренко А.С. Педагогическая поэма // Педагогические соч.: В 8 т. – М.: Педагогіка. – Т. 3., 1984. – 569 с.
3. Макаренко А.С. Цель воспитания // Соч. В 7 т. – М.: Изд-во АПН РСФСР. – Т. 5., 1958. – 558 с.
4. Макаренко А.С. Заявление в Центральный институт организаторов народного просвещения // Пед. соч.: В 8 т. – М. – Т. 1., 1983. – 527 с.
5. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8 т. – М.: Педагогіка. – Т. 4., 1984. – 589 с.
6. Макаренко А.С. О воспитании. – М.: Политиздат, 1990. – 163 с.
7. Макаренко А.С. Цель воспитания // Соч. В 7 т. – М.: Изд-во АПН РСФСР. – Т. 4., 1958. – 468 с.

Матеріал надійшов до редакції 21.04. 2008 р.

Тернопольская В.И. Проблема социально-коммуникативного развития личности в контексте идей А. Макаренка.

В статье рассматриваются особенности реализации идей А. Макаренка в контексте формирования личности в коллективе. Определено влияние отношений в коллективе на социально-коммуникативное развитие его членов. Указываются профессионально-педагогические умения, необходимые педагогу для воспитания коллективизма, социально-коммуникативных качеств детей.

Ternopolska V.I. The Problem of Social and Communicative Development of Personality in the Context of Makarenko's Ideas.

The article deals with the peculiarities of realization of Makarenko's ideas in the context of personality formation in a collective. The influence of the interrelations in the collective on the social and communicative development of its members is specified. The professional and pedagogical skills necessary for the teacher to train the collectivism and social and communicative qualities of the children are pointed out.